

ERDÉLYI HŐSÖK GARIBALDI ALATT.¹

*Hálás emlékezéssel édes-
apámra, a függetlenségi eszmék
lelkes harcosára.*

Előszó.

Most, mikor Olaszország nagy szabadsághősének, Garibaldinak emlékezetét ünnepli, úgy érezzük, hogy az ünnep ragyogásából egy kis visszfény esik a messzi erdélyi hegyekre is, bevilágít a kisebbségi magyarság vigasztalan éjszakájába és az emlékezés varázserejével kelti életre Erdély hős fiait, akik a magyar légióban Garibaldi zászlaja alatt küzdöttek és véreztek a szabadságért.

Erdélyország fiai, akik először Erdély földjén hullatták fiatal vérüket, mikor a minden oldalról megtámadott, elárvelt magyar nemzet fegyvert fogott, odaálltak szabadsága védelmére.

A titáni küzdelem után a világosi fegyverletétellel az egész országra sötétség borult. Mikor az ágyúdörgés elnémult, elkezdődött a bosszú véres munkája. A 48-as nagy napok vezérei börtönük mélyén rablánccon sínylődtek, Magyarország Golgotáján, Aradon vértanuhalált szenvedtek a magyar hősök. A politikai száműzöttek menekülve elbujdostak. Idegen országokban, sokszor idegen név alatt éhezve, lerongyolva, durva munkát végezve, a hazát vesztett szegény bujdosók a jobb jövő hitével várták a megváltó ígét. És a szívszorongó várakozás 10-ik évében megérkezett Kossuth Lajosnak olasz földről jött üzenete, hogy hívó szavával új utat nyisson a nemzet nagy céljai előtt.

Egy velünk közös sorsot szenvedő testvérnép hazájából jött az üzenet, onnan, ahol a nép szabadsághősének, Garibaldinak nevével harcolt Olaszország egyesüléseért. Az olasz hegyek és a Kárpátok között a Királyhágó mögötti bércecs Erdélyországban közös vágtyól dobbantak meg a szívek: levérni a zsarnokságot, kivívni a nemzet függetlenségét. És ez a vágy mindennél erősebb volt; ez vitte Garibaldi zászlója alá a száműzetésben élő magyarokat, ez buzdította az ifjúságot, hogy az országból kiszökve a Kossuth szervezte magyar légióban harcoljon, ez ígérte az apró diákokat, akik az iskolából, úgyszólván a gyermekszobából szöktek el, hogy beálljanak Garibaldi seregébe.

¹ A Garibaldi-ünnepek időszerűvé teszik a régi magyar-olasz vonatkozások felújítását. Ez az emlékezés, mely egyidejűleg olasz nyelven is megjelenik, lelkesen egészíti ki a két nemzetet egybeforrasztó közös ünneplést.

Monti ezredes vitéz olasz légiójának emléke a hála érzésével rögződött meg a magyar nemzet lelkében. Most újból fellángolt ez az érzés. És a szabadság vágya és a hála fegyvert adott a közös ellenség ellen a magyarok kezébe.

Az olaszországi események különösen az elnyomott Erdélyországban találtak erős visszhangra. Az erdélyi lélekben csak egy gondolat élt: Olaszország függetlenségi harcán keresztül valósítani meg a nemzet szabadságát. Bethlen Gergely, Teleki Sándor, Bethlen Gábor, Bánffy Zoltán, Ugron Gábor, a Simén testvérek, Pagett Olivér és még sokan, az erdélyiek fanatikus hazaszeretetével csatlakoztak a caprerei hőshöz.

A magyar garibaldistáknak vezető szerepük volt a Kossuth intervenciójára alakított magyar légióban. Bethlen Gergely, Teleki Sándor az idegen halálmezőkön véres harcokban mindig elől jártak. Nevük összeforrt a magyar légió dicsőségével.

Garibaldi zászlaja diadalmasan lengett a nagy véráldozatok árán visszafoglalt olasz városok felett. Mindenütt virágzapporral, örömkönynyekkel fogadták a szabadító seregeket. A diadal közepette mintegy gyilkos bomba csapott le a villa-francai béke híre, Napoleon császár ravasz politikája kegyetlen tilalomfát állított az olasz nemzeti törekvések elé. De ettől az idegen uralom lerázása s az egységes Itália megteremtésének vágya Viktor Emánuel nemzeti dinasztíja alatt még nagyobb erővel izzott fel az olasz lelkekben. Itálián megint végigzúgott a hosszú évek megaláztatásából és fájdalomából fakadt kiáltás: «Fuori i stranieri!» (Ki az idegenekkel!) És Garibaldi küldetése tudatában újból elindult és diadalmas útja a történelem egyik legmerészebb vállalkozásához, a marsalai ezrek hős hadjáratához vezetett.

A magyar rónán s az erdélyi hegyek között megint felhangzott a bűvös hatalmú Kossuth nóta: «Kossuth Lajos azt üzente...» És jöttek Erdélyből az elszánt önkéntesek, hogy csatlakozzanak az anyaország induló harcosaihoz.

Nemsokára egész Európát bejárta a hír. Győztek a partraszálló marsalai ezrek! A szicíliai hadjárat diadala visszaadta Itáliának elrabolt tartományait és az egységes Olaszország megvalósulása a közös véráldozat kitörölhetetlen emlékével pecsételte meg az olasz-magyar barátságot.

Erdélyben.

Az olasz szabadságharcban Garibaldi zászlaja alatt harcoló erdélyi hősöknek dicsőséges pályafutása Kolozsvárt kezdődik el az únió kimondása utáni mozgalmas időben.

A szabadság láza megrázta egész Európát, elkábította az elméket, felkorbácsolta a szenvedélyeket. A Párizsban fellobbant tűz átcsapott a többi országra is, behatolt Magyarországra és lángra gyújtotta a szabadság édességétől megittasult lelkeket.

A szabadság költőjének, Petőfinek «Talpra magyar»-ja minden magyar szívben visszhangra lelt.

Erdély örömmámorban ünnepelte Magyarországgal való egyesülését, de az örömnép hátterében a bécsi kamarilla alattomos keze már vészjtjósó árnyakat teregetett Magyarország fölé.

Bécsben rossz szemmel nézték a pesti márciusi eseményeket és aggodalommal tekintettek az únió kimondásától várható nagy átalakulások elé.

Bár a bécsi kamarilla törekvéseit pillanatnyilag zavarták a pesti szabadságmozgalmak, a kamarilla mégis a forradalmi hangulat kihasználásával kezdte el végzetszerű játékát Magyarországgal szemben. A nemzetiségek lelkében lappangó indulatokat mesterségesen és tervszerűen gyűlöletté szította a magyarok ellen.

Az alattomban folyó munkának csakhamar meg is volt az eredménye. A karlowici nemzetgyűlés után a szerbek és horvátok nyíltan felláztak Magyarország ellen. A nemzet alkotmányának megvédésére akkor állították fel az első önkéntes honvédszászlóaljat. A sorsazonosság, az egyforma viszonyok Erdélyben is szükségessé tették a honvédség megszervezését. Erdélyország nagy áldozatot kívánt fiaitól és az erdélyi lélek most sem tagadta meg magát. Önkéntes adományokkal járult hozzá a honvédség felszereléséhez.

A nemzeti áldozatok korában, a szabadságharc kitörését megelőző időben jelentek meg Erdély történelmi színpadán az erdélyi sorsot intéző ősök vitéz leszármazottai: gróf Bethlen Gergely és gróf Teleki Sándor. Közös szent cél lovagjai mind a ketten, kemény magyar daliák, sorsosztályosok a küzdelemben, a dicsőségben, a nélkülözésben, a raboskodásban, kenyeres pájtások a bujdosásban, vándorai a nemzeti leverés utáni magyar sors fájdalomkövekkel kirakott útjának. A szabadságharcnak szívben-lélekből egyaránt kimagasló alakjai.

A Bethlenek mint hadvezérek, államférfiak, politikusok, mindenkor nagy szerepet vittek Erdély történetében. Minden téren, minden tettükben a nemzeti gondolatnak voltak törhetetlen harcosai.

Bethlen Gergely a családi tradíciók súlyos örökségét hozta magával a mezőmadarasi kastélyból. Ős székelytermészet. Volt benne valami a bántást nem tűrő, ellenségét karmaival széttépő tigrisből és a bárány szelídségéből. Hirtelenharagú, felháborodását erős kitörésekben tombolja ki, de haragját leküzdve természetes jósága hamar felülkerekedik benne. Köpcös, vállas, keménykötésű, mogorva arcú, szikrázó tekintetű nagy úr. A szabadság katonája, rendkívüli vívó, jó lövő, híres lovas. Kis barna paripájáról Török-Becsen, a réten tartott testgyakorlatok alkalmával, sebes vágatás közben szinte földig lehajolva, az egész tábor tapsviharában felvette kardja hegyével egy szép hölgy feléje dobott virágcsokrát. Az idegen nyelveket kitűnően bírta, folyton tanult, olvasott. «Soha jobb szívű embert nálánál nem ismertem, legnemesebb tulajdona volt odaadó, ragaszkodó barátsága és lovagias jelleme» — írja

róla bujdosó társa és kedves barátja, Teleki Sándor. Forradalmi jellem, szertelen, a támadásra mindig készen áll, ingadozás nélkül rohan neki a veszélynek. Aki előtte Magyarország ellen mert szólni, azt már halálfiának tekintette. Ilyen komoly, határozott jellemnél csak természetes volt, hogy az udvari kancellária szolgálatában töltött évek még csak fokozták a nemzeti gondolathoz való ragaszkodását.

Szívvel-lélekkel erdélyi, akárcsak jó barátja, Teleki Sándor, akit történelmi nevű nevelője, Táncsics Mihály lelkileg már előkészített a nagy nemzeti ébredésre. Ez a fenkölt eszmevilág alapozta meg a Petőfi-vel való barátságát is s ennek a lelki találkozásnak átérzése indította Teleki Sándort arra, hogy a költőt ifjú feleségével, Szendrey Juliával birtokára, Koltóra hívja. A Koltón született Petőfi-dalok még kedvebbé tették előtte ősi birtokát.

Telekit élmények után vágyódó lelke mindig a kalandok felé vonzotta. A nagy tettek és nagy emberek érdekelték. A Berlinben töltött egyetemi év alatt ismerkedett meg Liszt Ferencsel s vele annyira összeharagkozott, hogy oroszországi hangversenyturnéjára is elkísérte. Onnan visszatérve Lichnovszky herceg segédtisztjeként résztvett a Karlista háborúban. Barcelonában már farkasszemet nézett a halállal, elfogták és csak a pápa közbenjárása mentette meg a haláltól. Ezt a kalandját mindig úgy emlegette: «Az én fiatalkori bűnöm». A karlista háború előkészülete, mintegy prologusa volt Teleki Sándor későbbi dicsőséges hadi pályafutásának.

A nemzet fölé tornyosuló fergeteg aggasztó veszéllyel fenyegette az országot, de a veszéllyel együtt nőtt a nemzet legendaszerű áldozatkészsége. Bethlen Gergelynek lelkében megszületett a gondolat, hogy Erdélyben önkéntes huszárcsapatot toborozzon. Barátja, a daliás megjelenésű Mikes Kelemen is lelkesedett ezért a tervért és így felszólítást intéztek Erdély ifjúságához, hogy a haza védelmére egy szabad lovascsapatot alakítsanak. A felhívásnak nagy hatása volt. Erdély ifjúsága lelkesen sereglett a két erdélyi nagy úr köré és néhány nap alatt már tekintélyes számú huszárcsapat verődött össze. Ez volt a Mátyás huszárezred, amelynek Mikes Kelemen ezredese, Bethlen Gergely őrnagya lett.

Köztudomású, hogy a bécsi udvar Magyarország és Erdély területén élő nemzetiségeken keresztül akarta politikai törekvéseit kielégíteni. E törekvések fegyvert adtak a magyarok ellen uszított nemzeti-ségek kezébe. Az elámított néptömeg vérbe-lángba borította az országot. Erdély a lázongó nemzetiségektől körülveve kezdte el a maga külön önvédelmi harcát. Az akarat emberfeletti erőt adott a maroknyi népnek és olyan hős vezéreket, akiknek neve századok múlva is élni fog a történelemben. A szabadságszerető Erdély a régmúltban is inkább elfogadta a török porta védnökségét, semhogy a Habsburg-ház igájába hajtsa a fejét. Másfél századon át, nemzeti fejedelmek alatt élt függetlenül az osztrák zsarnokságtól. De most a régi kérlelhetetlen ellenség, alattomos

megkerüléssel megint útját akarta vágni a nemzeti törekvéseknek. Bethlen Gergely és Teleki Sándor ott harcoltak, ahol legnagyobb volt a veszély. Elsők voltak azok között, akik az Erdélybe érkező Bem tábornokhoz csatlakoztak. Teleki Sándor először nemzetőrnek jelentkezett és a nemzetőrség megszervezésénél nagy tevékenységet fejtett ki. Később Kőszeg várának főkapitánya lett. Kossuth kormánybiztosnak Erdélybe küldte, ahol mint Bem hadsegéde küzdötte végig a szabadságharcot.

A Bethlen családból 22-en vettek részt a szabadságharcban. Bethlen Gergely csak a harcok vad forgatagában érezte magát elemében, szilaj székely vére fellobogott, ha tűzbe vezette huszárjait, akik vakon követték. A kemény, izig-vérig katonát csak egyszer látták megtorpanni bajtársai, mikor Szeben ostrománál az előnyomulásnál egy ágyúgolyó leterítette a középhadat vezető Mikest, Bethlen Gergely kedves pajtását. De ez a megtorpanás csak pillanatig tartott. Barátjának elvesztése, a megtorlás vágya még csak fokozta harci indulatát. Ha az erős ágyútűzben egy-egy percre ingadozott a század, Bethlen Gergely Mikes nevét kiáltva hős ezredesük megbosszulására buzdította embereit. Bem, Mikes halála után, Bethlen Gergelyt nevezte ki a huszárok ezredesévé.

Harcban kegyetlen volt. Az elfogott fegyveres ellenségnek nem kegyelmezett: «Ne ceremóniázzatok, fiúk!» mondta embereinek, «nem vagyunk anyámasszony-katonája. Háborúnk nem komédia, élet-halál harc az, vagy mi pusztulunk el, vagy a német. Kötelességünk a hazát ellenségeitől megszabadítani. Ehhez tartsátok magatokat». Szinte hipnotikus hatalma volt katonái felett, akik minden szigorúsága dacára rajongtak érte. Neve győzelmes csaták emlékéhez kapcsolódik: Piski, Szeben, Medgyes mind megannyi győzelmi állomás. 1848-ban, karácsony első napján, Bem oldalán vonult be Kolozsvárra.

Az ezeréves nemzetnek e dicsőséges korszakában a magyar vitézség híre bejárta egész Európát. A bécsi kormány megrettent, nem tudta, milyen eszközt válasszon az ország letörésére: ekkor tekintete Oroszország felé irányult. A cár vállalkozott is a neki szánt szerepre. Puchner tábornok hívására már 1848 február elején 10.000 orosz nyomult Erdély bércei közé.

Ez megpecsételte az ország sorsát s a világsi fegyverletétel végetvetett a nagy nemzeti küzdelemnek.

Mikor Kossuth átlátta, hogy az ellenséges nemzetek irtóhada kitépte kezéből a szabadság felemelt zászlaját, elhagyta az országot, de a nemzet sorsát a bujdosás ezer keserve között sem engedte ki a kezéből.

A hazában kezdetét vette a megtorlás szégyenteljes munkája. A bécsi udvar Haynaut, a bresciai hiénát szemelte ki, hogy a nemzet jogos törekvéseit vérbefojtsa. Vér és gyász fakadt a nyomában. Az aradi vár lett a magyar hősök szomorú börtöne. Innen már rövid volt az út a bitófáig, a magyar vértanusorsig.

Mint az erdélyi önvédelmi harc vezéralakjai, Bethlen Gergely és Teleki Sándor is az aradi várba kerültek. De számukra mégis csak ütött a szabadulás órája. Telekit gazdag édesanyja kiszabadította. A Teleki nevét in effigie az akasztófára szegezték fel, ő pedig Bethlen Gergellyel együtt menekült az aradi várból. Pár napig a híres rablóvezér, Rózsa Sándor házánál rejtőztek, majd Csernovitz Péter szerb barátjukhoz kerültek, aki kocsisruhába öltözötten Belgrádba küldte őket Kinicsanin szerb generálishoz.¹ Az osztrák kormány természetesen követelte kiadatásukat, de a szerb generális az olasz konzullal mint szász lókupeceknek útlevelet állított ki részükre. Így nagy nehézségek árán sikerült Párizsba szökniök. Teleki Franciaországban az intellektuelek között élt, Victor Hugohoz és a két Dumashoz meleg baráti viszony fűzte. Dumas nagyon értékelte barátjának írói tehetségét, műveivel is megajándékozta, hat kötet könyvét különböző dedikációval látva el. (A Dumas-könyveket a Teleki-család most is kegyelettel őrzi, úgyszintén egy Dumastól kapott képet is.)

A szellemes, rendkívül megnyerő Telekit Európaszerte ismerték és mindenütt, ahol csak megfordult, nagyon szerették, de ő azért szívével, lelkével egészen a mienk maradt. S bár jól találta magát a francia szellemi világ kiválóságai közt, mégis minden leveléből kisír Erdély sorsáért való kesergése, ahol akkor már a bécsi udvar bérencei uralkodnak, Schwarzenberg és utána Urbán. Teleki Sándor Párizsból is állandó összeköttetést tartott fenn az emigrációban sinylődő Kossuthal. Minden vágya, hogy Kossuthot felkereshesse. Árvaságra jutott udvarházakban, nyomortanyákban és börtöncellákban az ő neve jelentette a szabadság fogalmát. Az elnyomatás sötét korszakában a Kossuthba vetett hit élte a magyarságot.

A bujdosó magyarok a száműzetésben tovább dolgoztak a szent ügyért. «Hiszen mennél tovább vándorolunk, szívünkkel, lelkünkkel, eszünkkel annál közelebb vagyunk hazánkhoz» — kesereg a száműzött Teleki.

A fegyvert kicsavarhatták a magyarok kezéből, birtokukat elkobozhatták, otthonukból kiűzhatték őket, de egyet sem erővel, sem hatalommal nem vehettek el tőlük: a hazaszeretet érzését, amely messze idegenben még jobban hevítette a száműzöttek lelkét s új munkára, új tettekre buzdította őket.

Olaszországban.

Kossuth és társai külföldön igyekeztek barátokat szerezni a hazának. Kossuth Angliából is állandó összeköttetést tartott fenn a magyar emigránsokkal. Turinban az ő megbízottja, Pulszky Ferenc vette fel a tárgyalások fonalát Cavour miniszterrel, aki a közvetlen tárgyalások miatt is óhajtotta, hogy Kossuth Olaszországba jöjjön. Ő eleget tett

¹ Gróf Teleki Istvánné adatai.

ennek a kívánságnak és Turinba ment, ahol már Klapka és Teleki várták.

A honmentés lázas munkája elkezdődött. 1859 május 5-én Kossuth a Tulleriákban tárgyal III. Napoleonnal. Kossuth, Napoleon és Victor Emánuel támogatása mellett megalapította a magyar nemzeti igazgatóságot. A magyar nemzeti igazgatóság intézkedésére megindult 1859 június 5-én az első magyar légió szervezése. Ihász Dániel ezredest, Kossuth barátját és a számkivetésben osztályosát bízták meg a légió szervezésével. Melléje osztották be Mogyoródi ezredest és Veress Sándor főhadnagyot. Nemeskéri Kiss Miklós, Schréter ezredes és Teleki Sándor is csatlakoztak hozzájuk.

Kossuth Garibaldit értesíti a nemzeti igazgatóság határozatáról és egyúttal segítségét kéri: «Én szeretettel nyújtom kezemet derék nemzetem nevében, amely annyira érdemes az Ön barátságára. Kérem, jogosítson fel arra, hogy nemzetemet megvigasztalhassam azzal a hírrel, miszerint Ön baráti szívvel fogadta a nemzet nevében nyújtott kezét».

A magyar emigráció valóságos diplomáciai szervezkedést nyert. A hazátvesztett bujdosók Kossuth csodálatraméltó tevékenysége folytán politikai tényezőkké emelkedtek. Teleki László, Szarvady Frigyes lelkesen segítettek Kossuthnak, aki az olasz politikai helyzetre alapozta nagyszabású terveit. Hiszen az a nemzet, amely második hazát adott a szabadság apostolának, ugyanazon járom alatt nyögött, mint a magyar nemzet, fiai épp úgy rabláncot viseltek, mint a magyarok.

Azt a küzdelmet, melyet Károly Albert indított meg Olaszország függetlenségéért a novarrai legyőzetés után, fia, Victor Emánuel törhetlen elszántsággal folytatta. Ő a haza függetlenségének kivívását, Olaszország egyesítését tűzte ki céljául. Az «Il re galant uomo», «il primo soldato» legendás emléke kiolthatatlanul él minden olasz lelkében. A nép zöme őt tekintette az olasz egység és függetlenség szimbólumának.

A nép között az a hit terjedt el róla, hogy megesküdött királyi apja idegenből hazahozott koporsójánál, hogy megbosszulja atyját, kiűzi az idegeneket és egyesíti Olaszországot. Városokban, falvakban, mindenütt ahol olaszok éltek, a vigasz csodás erejével kelt szárnyra a hír: «Megesküdött a király». Ezek a szavak törhetetlen hűséggel láncolták az olasz népet a Savoyai királyi házhoz.

Az olasz tartományoknak az osztrák uralom alól való felszabadítási ügyét már 1858-ban előre lendítette Orsininak Napoleon császár ellen elkövetett merénylete. Orsini fanatikus hazaszeretetétől hajtva Napoleont az olasz szabadság ellenségének hitte és mikor tévedéséről felvilágosították, börtönéből levelet írt a császárnak: «Ne utasítsa vissza, Sire — írja levelében, — egy hazafi szavát, aki a vérpad küszöbén áll. Tegye szabaddá Itáliát és 25 millió olasz áldása fogja Önt kísérni». A hírlapok közölték a levelet, erre Orsini halála előtt még egy levelet írt, melyben kárhoztatja a politikai orgyilkosságot és intette az olasz

ifjúságot, hogy készüljön a haza felszabadításának kivívására. Ezek a levelek döntő lendületet adtak az olasz ügynek.

Viktor Emánuel mind politikai, mind katonai téren olyan emberekkel vette körül magát, akik a királyuk által személyesített olasz függetlenségi eszmének rendíthetetlen hívei voltak. E férfiak között kimagaslott Cavour gróf. Benne a kor szelleme és a nemzet géniusza testesült meg, mert ő valóban azon ritka államférfiaknak egyike volt, akik századok törekvéseinek eszményeit hivatottak megvalósítani.

Cavour és Napoleon császár szövetséget kötnek, amelynek célja, hogy Sardiniának megszerezze egész Felsőolaszországot. Napoleon győzelem esetére Savoyát és Nizzát kötötte ki magának.

A politikai helyzetnek ily módon való alakulása Kossuthot arra készítette, hogy Teleki László és Klapka tábornok bevonásával fokozottabban akcióba lépjen. Maga Cavour így nyilatkozott: «A magyar kérdés igen fontos reánk nézve, szorosán összefügg a mi ügyünkkel». Majd Szarvady előtt ezt a kijelentést tette: «Tökéletesen értem a magyar és olasz ügy szolidaritását. Hiszem, hogy Olaszország függetlensége csak Ausztria jégmegtörésével biztosítható, mert míg ez nagyhatalom marad, mi biztosak nem lehetünk».

Ebben a válságos időben az olasz kérdés és ezzel együtt a magyar kérdés teljesen Cavour kezében volt. A franciák ahhoz a feltételhez kötötték segítségüket, hogy Ausztria legyen a támadó fél. Úgyes taktikával Cavournak sikerült is provokálnia az osztrák kormány ultimátumát, amely azonnali lefegyverzést követelt.

Most már el volt vetve a kocka. A háború biztos volt.

Mialatt Cavour diplomáciailag előkészítette a háborút, titokban megfelelő hadvezérről is gondoskodott, olyan vezérről, aki az olasz egység jelszavával álljon az elnyomott nép élére. És rövid idő múlva a Garibaldi neve, mint lángoló csatakiáltás bejárta az országot. Egyedül csak ő volt hivatva arra, hogy Olaszország függetlenségét kivívja.

1859 március 2-án, a Cavourral való előzetes tárgyalán után, Garibaldi a király egyenes hívására megjelent Turinban. A nagyjelentőségű találkozás után Garibaldi Génuban összehívta bizalmas embereit, Médicit, Sacchit, Bixiót és lelkesen jelentette ki előttük: «Láttam Viktor Emánuel, és azt hiszem közeledik a pillanat, amikor fegyvert foghatunk Olaszország szabadságáért. Legyetek készen, remélem, hogy a ti segítségetekkel sikerülni fog valamit elérnem». Ezek a szavak döntő hatásúak voltak. Garibaldi neve a szabadság napjának felkelését jelentette Olaszországban. Az örömujjongás, amely Olaszországot eltöltötte arra a hírre, hogy Garibaldi kerül a felszabadító sereg élére, élénk visszhangra talált Magyarországon. A magyar lelkekben a szabadságvágy egybeforrasztotta Kossuth és Garibaldi nevét. A nagy történelmi események előszele utat talált magának az erdélyi magyarok szívéhez is. Az elnyomottak ezreinek a sóvárgása fordult a caprerai hős felé és a nép ajkán szálló legendák fényes nimbuszal vették őt körül. Neve hajnal-

hasadást jelentett a történelemben és a XIX. században új életre keltek vele a lovagkor hőstettei. Tengerész multjának vakmerő kalandjai, regényes szerelme a hőslelkű Anitával, aki harcos életének kilenc éven át hűséges osztályosa volt s végül a titokzatosság s a még láthatatlan, de megsejtett erő a képzelet bűvkörébe állította őt a küzdő népek számára, akik rendíthetetlen hittel követték, amikor elindult világtörténelmi nagy küldetése felé. A nyomába tóduló ezrek ajakáról feltört a kiáltás: «Fuori i stranieri!» Ez a kiáltás belenyilalt a magyar katonák szívébe is, mikor a maguk, idegenektől megszállott hazájára gondoltak és a közös cél érdekében felajánlották szolgálatukat Garibaldinak. Türr István, aki a reakció után ezredével Olaszországban rekedt, az olasz szabadságmozgalmak első hadi tettének hírére azonnal jelentkezett Garibaldinál.

Teleki Sándort az aradi várfoogságból történt menekülése után regényes élete Nizzában összehozta Garibaldival. A merész, nagy vállalkozások ritmusa lüktetett mindkettőjük vérében, költői kedély nemesítette érzelmi világukat és izzó hazaszeretet hevítette szabadságvágyó lelküket. A rokonhajlamokból, vágyakból és elgondolásokból hajtott ki az a barátság, amely a későbbi sorsváltozatokban, a nagy veszélyek és diadalok, viszontagságok és csöndes megpihenések idejében hatalmas, terebélyes fává nőtte ki magát. Ez a barátság életük végéig kitartott.

Amint Teleki Sándor híret vette az Olaszország felszabadítására törekvő mozgalomnak, a remény szikrája csillant meg lelkében; csak egy vágya volt: a Garibaldi zászlaja alá sietni és a testvérnéppel együtt küzdeni a szabadságért. Az a nagy hazaszeretet, a magyar földért való határtalan áldozatkészség, a veleszületett lovagiassággal párosulva, amely annyira jellemzi a magyar embert, még fokozottabb mértékben van meg az erdélyiekben, akiket a sok szenvedésen átment Erdély történelmi sorsa nagyobb áldozatkészségekre predesztinált. Az ízig-vérig erdélyi vitéz Teleki Sándor nem tudott volna távolmaradni onnan, ahol újabb véráldozatokkal vallhatta magyar hitvallását, ahol ezer veszély között harcolva bizonyíthatta, hogy a Monti ezredes olasz légiójának vitézségét hasonló odaadással viszonozza a magyar légió.

Nemes példáját sokan követték Erdélyben. Az olasz szabadságmozgalmak a bátor székely nép hazájában, a Székelyföldön is felkavarták a lelkeket. A «Székely Rabombán», a későbbi híres szónok és képviselő, Ugron Gábor mint Garibaldi segédtisztje századosi rangban vett részt Garibaldi hadjáratában a franciák mellett. A fiatal Bánffy Zoltán a heidelbergi egyetemről Genuába szökött, hogy az emigránsok akciójában résztvehessen. Apja hívására haza kellett mennie, de nem volt otthon maradása. Lelke már telítve volt a honmentés gondolatával. Megint visszatért Olaszországba.

Egy reggel Bergamo alatt Garibaldi magához hívatta Teleki Sándort: «A magyar nemzeti igazgatóságtól Genuából egy iratot kaptam, amelyben felszólítanak, hogy azokat a foglyokat, akik a magyar légióban akarnak szolgálni, küldjem Genuába. Ezredes úr szíves lesz azokat

átvenni, a génuai Forte de Rottoba kíséreti és az igazgatóságának átadni. Én Brescia felé vonulok, ha dolgát elvégzi, érjen utól, örülni fogok, ha viszontláthatom».

Bármennyire szeretett volna is Teleki Sándor az «öreg úr» mellett maradni, a parancsnak eleget kellett tennie. A bergamoi hadifoglyok örömmel fogadták Teleki felszólítását, hogy lépjenek be a magyar légióba. A lakosság körében, mint a futótűz terjedt el a hír. Jönnek a magyar légionáriusok! Zenezóval, nagy vendégszeretettel fogadták őket. A kiéhezett szegény gyalogos katonák boldogan sütkéreztek a dicsőség fényében.

Aronában tudták meg, hogy Garibaldi átkelt a Lago Maggiore és megverte az osztrákokat. A közös ellenség vereségének a híre frenetikus hatást váltott ki a légióban és az emigránsok körében.

Teleki és társai Turinban jelentkeztek Cavournál, aki közölte velük a «Cacciatori delle Alpi», az alpesi vadászok hadosztályához való beosztásukat és magával Telekivel az alpesi vadászokhoz való ezredesi kinevezését. Ennek a vitéz hadosztálynak később dicsőséges szerep jutott az olasz szabadságharcokban.

Cavour ezekkel a szavakkal búcsúzott a magyaroktól: «Vezérelje Isten Önöket szerencsésen, arra azonban figyelmeztetem és kérem Önöket, hogy el ne fogattassák magukat. Önöket nem fogják hadifoglyoknak tekinteni, felakasztják és én nem tehetek semmit érdekükben». «Non bis in idem, kegyelmes Uram», mondta erre Teleki Sándor.

«Hogyan?»

«Engem egyszer már felakasztottak, csak nem fognak két felvonásban felkötni.»

«Hogyan akasztották Önt fel?» — kérdezte Cavour nevetve.

«In contumatum e in effigis» — válaszolt komolyan Teleki Sándor.

«Az az előbbeni bűneiért történt, most új kriminalitást követ el, bár annak a drámának két felvonása lesz. Isten Önökkel!»

Ezután Teleki Sándor jelentkezett a magyar nemzeti igazgatóságnál, ahol Kossuth, Teleki László, Klapka, Irányi Dániel tanácskoztak Pietrivel, a francia császár megbízottjával.

Kossuth magához rendelte Teleki Sándort részletes kihallgatásra.

«Nagyszerű ember ez a Garibaldi» — mondotta Kossuth, mikor Teleki Sándor befejezte jelentését.

Hogy milyen megértés volt a magyar és az olasz szabadsághős között, ez Kossuth leveléből is kiérzik: «Úgy tetszik nekem, drága barátom» — írja egyik levelében Garibaldinak —, «hogy itt az idő számbavenni a munkarészt, amellyel Magyarországnak hozzá kell járulnia a végleges küzdelemhez, a közös ellenség, Ausztria ellen és egyetértőleg megállapítani az összevágó eljárást, miszerint a siker biztosítva legyen».

Az olaszországi nemzeti mozgalmak Bethlen Gergelyt Párizsban találták. A nagy magyar megérezte a történelmi pillanat rendkívüli jelentőségét és az olasz sorsváltáson keresztül Magyarország felszaba-

dulását remélte. Ez a reménység élt az ottani többi magyar menekült szívében is és ez bírta őket arra, hogy Klapkával együtt Napoleon herceg törzskarához csatlakozva Olaszországba menjenek.

Garibaldi első győzelmének híre Itália felé fordította a vérző magyarság lelkét. A feltámadó magyar reménység Olaszország jövőjében vélte felépülni a magyar jövődőt és ez a hit adott erőt a megpróbált nemzet fiainak, hogy az újabb küzdelmeket és hadiviszontagságokat vállalják saját hazájuk szabadságáért.

Mialatt egész Európa felfigyelt az olaszországi eseményekre, Garibaldi felmentő csapatai bevonultak Varesebe. Ez a város mindig híres volt hazafias érzelmeiről és mert 1848-ban utolsónak adta meg magát, lakosságát kimondhatatlan lelkesedéssel töltötte el az a gondolat, hogy Olaszország nagy szabadságharcában most az ő falai között tűzzék ki először a szabadság zászlaját. Az idegen címereket leverték, a rejtek-helyekről előhozták a régi nemzetiszínű zászlókat. De Varese nem elégedett meg az ünnepléssel, katonaságot is akart adni a szabadsághősnek, s mikor a lakosság megtudta, hogy Como felől egy osztrák hadosztály közeledik, előrsőket állított ki és elhatározta, hogy ha egyebet nem is tehet, legalább egy éjtszakára feltartóztatja az ellenséges csapatokat. Így Garibaldi már egy teljesen olasz, önerejéből felszabadult városba vonult be. Varesen túl Teleki Sándor is csatlakozott a légionistákkal Garibaldi seregéhez. Bergamo felé igazi diadalmenet volt az útjuk. A nép mindenütt örömujjongva, mint megváltót fogadta a csapatokat. Lépten-nyomon férfiak, nők mentek elibük szekéren, gyalog, öszvéren, hogy hírt adjanak az ellenség mozdulatairól. «Garibaldi spionjának lenni dicsőség volt» — írja emlékirataiban Teleki Sándor. A szikla tetején épült bergamoi vár bevétele volt a cél. Bergamo, «Cittá Garibaldina», multjához híres művészek, nagy hadvezérek emléke fűződik. A citadellát a császáriak, a várost Urbán tábornok labancai tartották megszállva. Ágyúk nélkül várat bevenni nehéz feladat. Csak olyan elszánt, mindenre kész emberek vállalkozhattak erre, mint a magyar és olasz vitézek, akik habozás nélkül tették kockára életüket és hittel követték a legnagyobb veszedelembe is Garibaldit. A magyarok, de különösen az erdélyiek elszántságát még fokozta az a tudat, hogy az ellen az Urbán ellen kell harcolniok, akit 1848-ban a bécsi kormány Észak-Erdély főparancsnokává nevezett ki és aki seregével 1849-ben az orosz elővédhez tartozott s az erdélyi szabadságharc vérbefojtásának egyik előmozdítója volt. A sebek felszakadtak az erdélyiek lelkében és a nemzeti sérelem megtorlása új erőt adott nekik.

Aztán útközben tudták meg, hogy az ellenség elhagyta a várerődöt és Brescia felé húzódott vissza.

Teleki Sándor Garibaldi oldalán lovagolt be Bergamoba. A nép zászlókkal sietett elébük, virágot szórt lábuk elé, ujjongva éltette a szabadító sereget. Énekszóval kísérték őket a városban, a lovakról zsebkendőkkel törölték le a port.

Türr és Teleki ezredeseket a Canocci palotában szállásolták el, ahol a marchesa, Olaszország egyik legszebb asszonya ragyogó arccal üdvözölte őket.

«Isten hozta Önöket, a megváltás katonáit».¹

A marchesa annyira megtisztelte vendégeit, hogy saját lakosztályát engedte át nekik. A két ezredes restelkedő tiltakozását hallva nagy, fénylő tekintettel pillantott rájuk: «Uraim, nagyapám és apám egy életen át hasztalan várták Önöket, engemet az a szerencse és boldogság ér, hogy fogadhatom megmentő katonáikat, házamnál nem tisztelhetem meg jobban Önöket, minthogy átadom saját lakomat. Nem volna gyöngédség Önöktől, ha visszautasítanak. Én vagyok a ház asszonya, Önök nekem függetlenséget és szabadságot hoztak. Ma este a zongora mellett elénekeljük hogy: «Ki az idegekkel!»

A marchesa szavainál semmi sem fejezhette volna ki jobban az olasz lakosság lelkes hangulatát, de egyben az olasz egységért testvérien harcoló magyarok iránti rokonszenvet s a velük való összetartozás fenntartás nélküli érzését.

Ugyanazon a napon, amelynek reggelén Urbán csapatai Cremona felé húzódtak vissza, Garibaldi serege Bergamoból Brescia felé indult.

Brescia, a «Leonessa d'Italia» kiérdemelte elnevezését. Fiai egy hősi szóra azonnal fegyverbe állanak és Bergamo népe, mikor az előtörő vitéz alpesi vadászoktól hírül veszi a felszabadító sereg érkezését, Garibaldi nevének hallatára egyszerre lerázza magáról az elnyomatás béklyóit. Hogy az idegen uralom mennyire nem törte meg ezt a derék népet, az már a bevonulási napon nyilvánvaló lett. Arra a váratlan hírre, hogy az ellenség San Zeno felől közeledik, a nép az utcákra tódult, fegyvert kért s a győzhetetlen vezér és a légió mellé sorakozva követelte, hogy vezessék a várfalakra az ellenség elé.

Amint Urbán értesült róla, hogy Garibaldi bevonult a városba, jobbnak látta csapatait visszavonni. Mióta Garibaldi elfoglalta Bergamót, az ellenség állása meggyengült. Ekkor jött a solferinói ütközet, mely a század legvéresebb csatája volt. Az osztrákokat szétverték, eszeveszetten menekültek a franciák és olaszok üldözése elől. A nagy véráldozat árán kivívott győzelem örömét megzavarta Türr István sebesülése. A Szent Jacomi hídnál Türr sűrű golyózápokban vezette rohamra embereit. Egyik golyó a vitéz ezredes balkarját törte el. A félelmet nem ismerő magyar: «d'intrepido ungherese» még akkor is vezényelt és azzal lelkesítette embereit, hogy nagy áldozatok nélkül nem lehet a hazát szabaddá tenni és nem lehet győzni.

Teleki Sándort, aki hosszú éveken át élt Türr mellett a számkivetésben s a bujdosásban, jóban-rosszban egyformán kitartott mellette, különösen fájdalmasan érintette bajtársa sebesülésének híre. Ugyan-

¹ Teleki Sándor: Garibaldi alatt.

akkor kapta a parancsot, hogy Schréter ezredessel a francia és olasz főhadiszállásra kell mennie a magyar foglyok átvétele végett. Este már indultak is. Voltaban, a francia főhadiszálláson Napoleon császár megtudva, hogy a magyarok mi járatban vannak, magához hívatta őket. Bizonyos elfogultság vett erőt rajtuk, mikor szemben állottak azzal az emberrel, aki hazájuk sorsát kezében tartotta. Napoleon akkor uralkodásának fénykorát élte. A magyar légió szervezéséről, Magyarországról, Kossuthról beszélt velük. A mindig könnyen hívő magyarok ennek a találkozásnak a hatása alatt elmélyült reménykedéssel tekintettek a magyar Holnap elé. Napoleon bizalmas levéllel küldte őket Victor Emánuelhez a főhadiszállásra, Desenzanoba.

Amint küldetésüknek eleget tettek, Teleki Bresciába sietett sebesült barátja látogatására. Türr a történelmi nevezetességű Feneroli palotában sinylődött nagy fájdalom között. Garibaldinak hozzá intézett levele ott feküdt mellette az asztalon: «Édes Barátom! A magyar vér Olaszországért folyt és azon testvériség, mely a két népet a jövőben egymáshoz kell, hogy kösse, erősült azon vérnek ömlésétől, melynek az Önének kellett lennie, egy hős vérenek. Én egy időre meg leszek fosztva egy bajtárstól és jó baráttól, de remélem, nemsokára egészségesen fogom látni Önt, győzelemre vezérelve fiatal katonáimat. Szerencsésnek fogom érezni magamat, ha Önnek bármiben szolgálhatok. Rendelkezzék velem. Az Ön Garibaldija». Novulente, 1859 június 16-án.

Ezekből a sorokból is kiviláglik, hogy a nagy szabadsághős milyen elismeréssel adózott a magyar vitézségnek.

A győzelmek utáni lelkes hangulatot villámcsapásként érte a villa-francai békekötés. Napoleon elérte, amit akart, megkapta Savoyát s amint nemzeti vágyait kielégítette, többé ügyet sem vetett a magyar kérdésre.

Pietri a császár megbízásából közli Kossuthtal Napoleon levelének tartalmát. «Mondja meg Kossuthnak» — írja Napoleon, — «végtelenül sajnálom, hogy hazája felszabadítását most abba kell hagynom. Nem lehetett másként, de kérem Öt, ne csüggedjen, bízzék bennem és a jövőben. Időközben legyen meggyőződve barátságos érzelmeim felől és kérem, saját személyére és gyermekeire nézve rendelkezék velem». Kossuth, írja Berzeviczy (Az abszolutizmus kora Magyarországon) saját vallomása szerint, sirt a levél olvasásakor és felháborodással jelentette ki: «Mondja meg Ön urának, hogy a franciák császársa nem elég gazdag arra, hogy Kossuth Lajost alamizsnával kínálhassa meg».

Kossuth elégtétellel látta, hogy Cavour teljesen osztotta véleményét. Ez Kossuthhoz intézett leveléből is kitűnik: «A franciák császársa megyen, menjen. De én és Ön, Kossuth úr, maradunk a magunk útján. Nemde? Mi ketten megtesszük, amit a franciák császársa nem mert bevégezni, mi nem állunk meg félúton».

A villa-francai egyezmény után a politikai láthatáron a közelgő vihar jelei mutatkoztak. Olaszországban nagy elkeseredés uralkodott,

mert a villa-francai egyesség nem oldotta meg a függő kérdéseket. Velence továbbra is Ausztria birtokában maradt. Nápoly, Szicília a Bourbonok uralma alatt állott, Modena, Bologna, Padua különálló részeket képeztek. Az olaszok nem érték be pusztá tiltakozással, hanem a nemzeti önérzet bátorságával foglaltak állást jogaik mellett.

Mazzini kijelentése a nép óhaját fejezte ki: Most már többé nem köztársaságról és királyságról, hanem a nemzeti egységről van szó: lenni, vagy nem lenni. És mi azt akarjuk, hogy «Italia si faccia». A Mazzini meggyőződését Cavour is osztotta. Villa-franca után ő mondta: «Elvág-ták az útját, hogy Északolaszország diplomáciájával teremtem meg Olaszországot, nos hát akkor megteremttem a délvidék forradalmával». Piemont lángeszű miniszterének merész kijelentése még csak jobban tüzelte az olaszok harci vágyát. A forradalom hangulata már a levegőben volt. Csak természetes, hogy az olasz harctéren küzdő magyarok között is a nagy eseményeket megelőző villamossággal telített hangulat uralkodott.

Egy szimbolikus kis kép maradt fenn a lázas, nagy akarások idejéből, amely kifejező erővel örökíti meg Magyarország és Olaszország akkori nemzeti sorsát. A kép két csonka garibaldistát ábrázol. Az egyik képviseli Olaszországot, a másik Magyarországot. Mind a kettő csonka. Azt jelenti, hogy egyik ország sem szabad, Magyarországnak nincsen lába, nem járhat szabadon, viszont Olaszországnak nincsen keze, hiányzik testéről Róma és Velence.

Ezt a nemzeti csonkaságot akarta kiépíteni a közös sors alatt szenvedő két ország. Kossuth Lajos nem tudott beletörődni ebbe a csonkaságba. Mint ahogy nem tudtak beletörődni azok a magyar hazafiak, akik a Kossuth hívó szavára elindultak a testvér Olaszország felszabadítására. A letiprott nemzet feltámadó reménységének hatalmas szívdobbanását az egész országban mindenütt érezték és a zord Kárpátok s a vadregényes erdélyi havasok között öregek és ifjak, gazdagok és szegények most már a Kossuth nóta mellett a Garibaldi nótákat is dalolták, mert a magyar hit és reménykedés dalbafűzte a nagy szabadsághős nevét. Kossuth varrázshatalmú üzenete és Garibaldi legendás híre egyszerre ellenállhatatlanul Olaszországba, halálosan komoly csatákba szólította az iskolák padjaiból a tanuló magyar diákokat, az életbe alig-alig kilépő ifjakat.

A magyar légió úgyszólván utóhada volt a 48-as honvédeknek. A légió hírére az Amerikában, Törökországban élő emigránsok is odasereglettek. Bethlen Gergely mint ezredes az olasz király szolgálatába lépett. Victor Emánuel személyesen bízta meg egy magyar mintára szervezett lovasezred alapításával. Erre alkalmasabb embert nem is talált volna. Bethlen Gergely ezrede alapját a feloszlott magyar légió tisztjeiből vetette meg és pár hónap alatt toborozás útján az egész ezred megalakult. Ez volt a híres Piacenzai huszárezred. Bethlen Gergely hősi nevét már Olaszországban is ismerték és így olaszok is örömmel állottak

be a piacenzai huszárok ezredébe. Közülük igen sokan, de kiváltképpen a magyarok, akiknek egy évi kötelezettsége már letelt, Garibaldi zászlaja alá siettek. A kormány az eltávozottakat már nem toborzás útján pótolta, hanem rendes sorozás útján és így rövid idő múlva a piacenzai huszárokat is a rendes ezredek közé számították.

A király Bethlen Gergelyt a Szent Móric és Szent Lázár rend keresztjével tüntette ki. Bethlen Gergely tovább is a király környezetében maradt. A magyar szabadságért és az olasz egységért való küzdelem gondolata életének ebben a mozgalmas korszakában minden tettében megnyilvánult. Szabadságsóvárgó lelkét még jobban lelkesítette a tudat, hogy Olaszország első katonájának és Magyarország barátjának, Victor Emánuelnek környezetében lehetett.

Ezalatt Garibaldi a hozzá lelkileg nagyon közel álló Teleki Sándor barátságán keresztül már megismerte a magyar nemzet történelmi multját, küzdelmes sorsát. És egyetlen alkalommal sem mulasztotta el nagybecsülését kifejezni. Mikor szemlét tartott Türr hadosztálya felett, a következő szavakat intézte a tisztékhez: «Most még egy két dicsérő szót kell mondanom a magyarokról, akik több ízben ontották véréket a mi harctereinken az olasz szabadságért. Tehát dicséret nektek, bátor magyar fiúk! A nemzet nevében köszönetet mondok nektek. Nemcsak hálával tartozunk nektek, de kötelességünk az ő ügyüket segíteni és magunkévá tenni. E lo faremo!» A Garibaldi szájából elhangzó dicséret még jobban felgyújtotta az áldozathozás készségét a magyar szívekben. A szabadságvágy, a megtorlás gondolata egyformán hevítette a magyar és olasz harcosokat, amikor a felső- és középolaszországi események híre, Garibaldi győzelmei és Mazzini lázító beszédei lángra lobbantották a forradalom szikráját. Az elnyomatás alatt szenvedő országban hatalmas erővel tört ki a gyűlölet és az ezrek ajkáról felszakadó segélykiáltás végigzúgott az országon. Most már elérkezettnek látták a pillanatot, hogy Piemont példáját követve jogaik kivívására fegyvert ragadjanak.

Francesco Crispi, a sziciliai száműzöttek vezére Garibaldihoz fordult fegyveres támogatásért. A sziciliai forradalom az egész ország lakosságát lázba hozta, mert váratlanul nyitotta meg az olasz nemzeti törekvések teljesüléséhez vezető utat. Szájról-szájra járt a kérdés: mit fog tenni Garibaldi és mit fog tenni Cavour gróf?

Garibaldi, aki elsősorban katona volt, mindig azt hangoztatta, hogy ő nem fog felkelést szítani, de a sziciliai forradalomnak, ha más kötelesség nem tartja vissza, segítségére fog sietni: addig gondolatok jelmondatomra: Olaszország és Victor Emánuel!

Francesco Crispi és Nino Bixio Garibaldihoz siettek és közös barátaik nevében arra kérték, hogy álljon az általuk szervezett fegyveres csapat élére és vezesse őket személyesen Sziciliába. Garibaldi erre jelentkezett Victor Emánuelnél, feltárta előtte Szicilia kétségbeesett helyzetét és kérte a királyt, bocsásson egy brigádot rendelkezésére, hogy Sziciliába

vezethesse. Victor Emánuel, aki még nem tárgyalt Cavourral erről a merész tervről, nem adott határozott választ.

Cavournak az egész ügyről tudomása volt, bár nem állott egyenes összeköttetésben a mozgalom vezetőjével, de nem is volt kifogása ellene, hogy a génuai arzenálból ócska fegyvereket adjanak a felkelők részére. Mivel azonban tartott a franciáktól és a lehetőségeket mérlegelve Garibaldi vállalkozása sikerét illetőleg kételyei merültek fel, ezért Fracoli ezredet Garibaldihoz küldte, hogy szándékáról lebeszélje. Az ezredes azzal a válasszal tért vissza, hogy Garibaldi letett tervéről. De a felkelők vezérei, Bertani, Bixio, Crispi mindenképpen Sziciliába akartak menni. A franciákkal szemben aratott győzelem évfordulóján gyűlést tartottak és az ott elhangzott izzóhangú beszédek Garibaldi annyira magával ragadták, hogy most már határozottan jelentette ki: *partiamo ma subito domani!* (menjünk, de rögtön — holnap).

A sziciliai expedíció előtt Garibaldi azt írta a királynak, hogy ő nem szította a felkelést, de mivel Sziciliában az olasz egység nevében tört ki a lázadás, nem késlekedhetik tovább, hogy segítségükre siessen. «A Sziciliából jövő fájdalom hangjai meghatották az én és néhány száz öreg fegyvertársam szívét.» Tudja, hogy ez veszedelmes vállalkozás, de bízik Istenben és bajtársai bátorságában. Jelmondatához ezután is hű marad: «Éljen az olasz egység, Victor Emánuel, Olaszország első és legvitézesebb katonája!» Nem vallotta be tervét, mert attól tartott, hogy a király iránt érzett önfeláldozó szeretete elhatározásának megmásítására bírja.

Csodálatos, hogy Garibaldi, aki forradalmi szellem volt, milyen tántoríthatatlan hűséggel ragaszkodott uralkodójához. Minden kicsinyességen felülemelkedő lelke átérezte azt, amit még halála előtti nap is hangoztatott, hogy Olaszországnak szüksége van a Savoyai házra. Nagyon jellemző Garibaldira nézve, amit a halála után Francesco Crispi a képviselőházban tartott emlékbeszédében mondott róla: «Ember még olyan akaraterővel nem rendelkezett, mint ő, mindig csak azt csinálta, amit akart, de sohase akart mást, mint Olaszország javát».

A híres marsalai ezrek serege a legkülönbözőbb emberekből verődött össze. Voltak közöttük száműzöttek, akik bármilyen kalandos merényletre szívesen vállalkoztak, voltak mazziniánusok, akiket Olaszország egységének gondolata lelkesített, kétségbeesett, sorsüldözött emberek, akik életükkel nem törődve mindent kockára tettek a nagy cél érdekében.

A 15-ik hadosztályt tartották Garibaldi legjobb seregének, ebbe volt beosztva a marsalai ezer, a légiók és a magyar huszárok.

Május 4-én éjjel a lelkes kis csapat a Lombardia és Piemonte hajókon Genovából elindult Szicilia felszabadítására. Türr tábornok, Tüköry, Teleki Sándor, Mogyoródy, Réé kapitány «il capitano Réé», Veress Sándor főhadnagy is az ezrek között voltak. Többnyire Teleki csapatai formálták az előrsöt.

Az expedícióban résztvett idősebb Dumas Sándor, akit a szabadságért való lelkesedése s Garibaldi és hős bajtársai iránti rajongó szeretete vitt a szabadsághős zászlaja alá. «Les garibaldiens» c. kevéssé ismert művében elmondja a szicíliai expedíciót. Ő adta Telekinek a magyar D'Artagnan nevet.

A hajón Türr tábornok és Teleki együtt készítették el azt a vázlatot, amelyen jelezték, hogy hol fognak kikötni. Marsalában leírhatatlan lelkesedés fogadta a Garibaldi csapatokat, amelyek a vezér megérkezése előtt szállottak partra. Mikor aztán a tábornok is megjelent, a lakosság lelkesedése nem ismert határt. Szólott a zene, zúgtak a harangok, a nép térdenállva kérte Isten áldását a szabadítókra.

Garibaldi kiáltványt intézett Szicília népéhez, amelyen magát Olaszország és Victor Emánuel nevében Szicília kormányzójává proklamálta.

Még el sem szállott az ünnepi mámor, amikor jött a hír, hogy Calatafímánál hatalmas sereg áll támadásra készen. Míg az egyik oldalon 4000 kitűnően felfegyverzett, municiókkal, ágyúkkal felszerelt sereg védte Calatafímát, addig a másik oldalon 1000 hiányosan felszerelt önkéntesből álló kis csapat indult lelkes felbuzdulással a halál torkába. A hadjárat prólógusa nagy és véres harc volt. A forró nap, a talaj nehézségei a túlerőben lévő ellenség kimerítette a marsalai ezrek csapatát. Maguk a vezérek, Garibaldi, Türr, Teleki, Bixio úgy harcoltak a tűzvonalban, mint egyszerű közlegények. Bár a helyzet kétségbeejtő volt, az egész sereg érezte, hogy amíg Garibaldi él, addig a remény nem veszett el. De a nagy túlerővel szemben még a vakmerő Bixio is elveszítettnek hitte az ütközetet :

«Tábornok, attól tartok, hogy vissza kell vonulni» — mondta.

«Ugyan mit beszélsz, Bixio» — válaszolt Garibaldi. — «Itt csak meghalni szabad.»

Garibaldi szavai új életerőt öntöttek a harcolók lelkébe. A halálosan komoly ütközet győzelme, amely egész Olaszországot meglepte, még jobban növelte Garibaldi népszerűségét, akit a nép San Guiseppenek nevezett el. És minden nap új és új önkéntesek jelentkeztek Sziciliában Garibaldi seregébe.

Garibaldi a győzelem után bizalmas embereivel haditanácsot tartott. Egy Palermóból érkezett bizottság is résztvett a tanácskozáson és megjelent Éber őrnagy is, aki mint a Times palermói levelezője pontosan informálta Garibaldit az ellenséges csapatok állásáról. A palermói bizottság tudtára adta Garibaldinak, hogy elég lesz, ha a város kapuja előtt megjelenik, a többi majd megteszi a város. A lakosság azonnal csatlakozik a felmentő sereghöz. Garibaldi magához hívatta a tisztet és eléjük terjesztette a kérdést : «Bajtársak, két út áll előttünk. Vagy visszavonulunk a sziget belsejébe és megalégszünk a kisebb csatározásokkal, vagy megtámadjuk Palermot és abban a biztos tudatban, hogy ez az utolsó vállalkozás az egész sziget felszabadulását fogja jelenteni, lázadást szítunk».

Lelkesült kiáltás adta meg erre a választ: «Menjünk Palermóba, mi követünk». Erre Garibaldi elhatározta, hogy a Termini kapunál bevonul. Éber is részt kívánt venni a támadásban. A 60 önkéntesből és vezetőkből álló elővédet Tüköry őrnagy vezényelte. Erről a nevezetes napról írja Türr tábornok: «Sokszor visszaemlékezem ama csendes éjjeli menetre. A tábornok oldalán lovagoltam. Egy darab út után Garibaldi nyugodtan és derülten nézvéen fel az égre, szokott mosolyával így szólt hozzám: «Különös! mindnyájunknak van szeszélye. Mikor még ifjú voltam, azt mondták nekünk, hogy mindenkinek van egy csillaga és én kiszemeltem a magamét; nézze ön, ott a Nagy-medve jobbján, az az én csillagom. Neve Arthur». «Nos?» — feleltem «Arthur ragyog. Jele, hogy bevesszük Palermót». «Minden bizonnyal» — válaszolt a tábornok kételkedést nem tűrő határozottsággal.»

Palermo ostroma mindkét részről súlyos áldozatokat követelt. Az alpesi vadászok halálmegvető bátorsággal küzdöttek. Tüköry őrnagy súlyosan megsebesült, a lábát amputálták s kínos szenvedés után meghalt. Ő volt az «Unita Itália» első magyar áldozata. Az alpesi vadászok egyik legvitézesebb vezérüket vesztették el benne.

Tüköry elesett, de az ezrek csapata elfoglalta a Termini kaput. Garibaldi május 27-én reggel bevonult Palermóba és Türr ezredest az összes nemzeti erők főfelügyelőjévé nevezte ki. Garibaldi önkéntesei között a külső nemzetbeliek közül a magyarok voltak legnagyobb számban képviselve. Garibaldi hálás volt a magyaroknak és «I miei bravi ungheresi»-nek nevezte őket.

Tüköry őrnagy hősi halála után jelentette ki Garibaldi: «A szabad Olaszország szolidáris a magyar szabadsággal. A mi hazánk fiai válaszolni fognak arra a csatakiáltásra, amely a Duna partján a zsarnokság ellen felhangzik. Igen, az olaszok megesküsznek ennek a hős mártírnak a sírjánál, hogy a magyar ügyet a magukévá teszik és vért áldoznak testvéreik kiontott vééréért». Garibaldi hálás emlékezete jeléül egy hadihajót nevezett el róla. És Palermo sem felejtette el magyar felszabadítóját, legszebb utcája, a «Corso Tüköry» ma is őrzi még nevében az ő emlékét.

A palermói győzelem után az ezrek serege tovább folytatta a nagy küzdelmet. Teleki Sándor mindenütt Garibaldi mellett volt. Sziciliából áteveztek Calabriába. Reggiónál újabb diadalt arattak s az ellenség nagy részét foglyul ejtették. A marsalai ezrek vakmerő hadjáratának győzelme mind több és több erdélyi vitézt szólított Garibaldi seregébe. Bánffy Zoltán Bethlen Gáborral Nápolyban hajóra szállt, becsempészték magukat Cataniába, ahová Garibaldit várták, aki 24 óra mulva be is vonult. A két erdélyi ifjú Menotti vadászai közé állott be. A magyar légiót akkor Piemontba rendelték, de az erdélyi vitézeket a csaták tüzébe hajtotta harci vérük. Szabadságot kérve elmaradtak és átszöktek Garibaldihoz. Pulszky ezredes bemutatatta őket a vezérnek és ő biztatólag mondta nekik, hogy a helyzet napról-napra javul.

Ezek a kijelentések bizakodással töltötték el a magyar katonákat,

akik Olaszország feltámadásától várták a magyar nemzet sorsának jobbrafordulását. Magyar honvédeink mindenütt derekasan verekedtek, ahol csak alkalmuk volt tanúságot tenni a magyar katona vitézségéről. Nocerából gyakran kivezényelték a honvédeket az Aveline környékén nagyon elszaporodott brigantik üldözésére. Egy ízben a magyar légió egy század olasz gyalogságot és 300 nemzetőrt szabadított ki a gárdából, mert a brigantik fát, szalmát hordtak a falak alá, hogy felgyujtsák az épületet. A megmenekültek a honvédeket «*nostri cari salvatori*»-nak nevezték el.

Még három hónap sem telt bele és Garibaldi csapatai felszabadították Sziciliát a nápolyi király uralma alól. A Nápoly felé vezető út igazi diadalmenet volt. A fellázadt nép Garibaldit megváltóként üdvözölte. A vezér már nem törődik a király leintő parancsával. «Engem a nép hív, ha hívására nem hallgatnék, akkor elmulasztanám a kötelességemet és veszélyeztetném Itália egységének szent ügyét.»

És ment előre a maga útján újabb harcok, újabb győzelmek felé. Szeptember 7-én bevonult Nápolyba és Türr tábornokot a város és tartomány katonai parancsnokává nevezte ki.

Majd Garibaldi parancsára az egész Türr-hadosztály a Santa Maria Capua-hoz vonult. Itt a magyar légió kétfelé oszlott s a huszárság és gyalogság külön vált.

Ezalatt az Amerikában és Törökországban élő emigránsok, Erdélyből a volt 48-as honvédek is csatlakoztak a légióhoz, úgy hogy mire Garibaldi csapata Capua vára alá érkezett, a magyarok már tekintélyes csapatot képeztek.

Október 1-én a királyiak nagy kirohanást kíséreltek meg Capuából és erős támadást intéztek Sant Angelo és Santa Maria ellen és ugyanakkor egy erős hadosztályt küldtek Maddaloni felé. A Türr-hadosztály és benne a Mogyoródy alezredes alatt álló magyar légió halálmegvetéssel harcolt ebben a csatában és nagyrészt Mogyoródy gyalogsága és Scheiter huszársága — a «vörös ördögök» — döntötték el a csata sorsát. Garibaldit már majdnem körülvették a nápolyiak, mikor Mogyoródy a magyar légióval egyszerre váratlanul ott termett és ezáltal Garibaldit és kis csapatát a legnagyobb veszélytől mentette meg.

«Ah c'est vous, ce sont mes braves hongrois» — kiáltott fel Garibaldi örömeiben.

«Chassez mois ces coquins!»

A kis magyar csapat hősi elszántsággal vetette rá magát a tiszteresnél is nagyobb ellenségre és azt szuronyrohammal szétszórva meghátrálásra kényszerítette. Az olasz csapatok visszaverték a nápolyi lovasság támadását, mire az ellenség feladta összes állásait.

Az erdélyiek közül különösen a fiatal Paget Olivér tüntette ki magát, aki az angliai nevelőintézet helyett, ahova apja küldte, Garibaldihoz szökött. Paget vette el magyar katonáival a nápolyi üteget és mint kapitány került haza.

A magyar huszárság itt is olyan bravúrosan viselkedett, hogy Éber tábornok napijelentésében így emlékezett meg róluk: «Úgy verekedtek, hogy kiérdemelték azt a róluk szóló dicséretet, amely szerint a magyar huszár a világ legjobb lovas katonája».

Legszébb dicséretet azonban Garibalditól kapták: «Szép volt látni, hogyan mentek tűzbe, olyan szép rendben és olyan nyugodtan, mintha nem is csatában lennének, hanem csak a gyakorlótéren».

A csata napjának reggelén a Santa Maria és Sant Angelo közötti útvonalon Garibaldi szekere váratlanul erős ágyútűzbe került. Segéd-tisztje és kocsisa meghalt, ő azonban sértetlen maradt. Teleki Sándor, aki nagy rajongással viseltetett Garibaldi iránt, ereklyeként őrizte a golyót és az erről készített kis képet. A capuai csatával kapcsolatosan Teleki Sándor később egyik cikkében gyönyörűen jellemzi Garibaldi nemeslelkűségét. «Haditanács volt a tábornok főhadiszállásán. Napos törzstiszt voltam a volturnoi vonalon, reggeli jelentést jöttem tenni az éjjeli eseményekről. Medici, Türr, Cosenz, Bixio tábornokok ültek az asztalnál. Orsini tüzérségi főparancsnok Capua vár tervrajza előtt állott és az ostromot részletezte, jelezve a helyet, ahonnan a várost lövetni kell. «Azt akarja tábornok, hogy Capuát bombáztassam?» — kérdi Garibaldi.

«Igen, különben csak hat hét mulva vesszük be.»

«Akkor bevesszük hat hét mulva. Capua vár és város. Én olasz várost nem bombáztatok, ha a vár egyúttal város is. Nem vagyok gyujtogató, hogy ártatlanokat perzseltessenek fel. Ha egy gyermek elégne benne, mindig hallanám a sikoltását és velem együtt hallaná azt az olasz lelkiismeret is. Vassal igen, felfegyverkezett férfiak ellen, de tüllel, az elemek legnagyobb csapásával nem az ártatlanok ellen. Leopoldot elnevezték az olaszok bombakirálynak. Én nem bombáztatok, nem égettetek, mert még a természetnek sincsen igaza, amikor ártatlanokat tüllel pusztít.»¹

1860 október 30-án nagy ünnepélyességgel szentelték fel Nápolyban a királyi palota előtt szicíliai hölgyektől a magyar légióknak ajándékozott két zászlót. Garibaldi is megjelent az ünnepélyen. Az oltár mellett, középen a zászlóanya, Pallavicini marchesa és Garibaldi oldalán a légió két parancsnoka, Türr generális és Teleki ezredes állott. A felszentelés után Garibaldi sajátkezűleg adta át a zászlót és áhítatos csendben szólalt meg: «A hálás Olaszország nevében nyujtom át nektek ezt a zászlót, Olaszország felszabadulásáért öntött hősi véretek jutalmát, ezek mindig diadalhoz fognak vezetni. Olaszország függetlensége és szabadsága szorosan összefügg Magyarország függetlenségével és szabadságával. Éljen Magyarország!»

Ezután a légió felesküdt a zászlóra. Türr meleg szavakkal válaszolt a beszédre, Victor Emánuel és Garibaldit éltetve.

¹ Idősebb gr. Teleki Jánosné feljegyzései.

Garibaldi átment a Foresterie palotába és az erkélyről lelkes beszédet intézett a magyar csapatokhoz: «Ma egy szép, egy nagy nap van. Szép és nagy nap, mert újabb köteléssel fűzi szorosabbra az Olaszország és Magyarország közötti baráti kapcsolatot. A szabad nemzetek szolidárisak egymással, a felszabadult olaszok nem tudják és nem is akarják ezt elfelejteni!»

Garibaldi emlékezetes lelkesítő szavaiból kiérzik, hogy a nagy szabadsághős nemcsak méltányolta a magyar vitézséget, hanem azonosította az olasz nemzeti kérdést a magyar ügygel.

November 8-án a nápolyi trónteremben átadta diktátori hatalmát és a két királyságot Victor Emánuelnek. A király a Szent Annunziata, a legmagasabb lovagrend nyakláncát és a marsalli botot ajánlotta fel neki, de Garibaldi nem fogadott el semmi kitüntetést. Nemes egyszerű lelkétől minden külsőség távol állott. Fegyvertársaitól meleg szavakkal vett búcsút és minden feltűnés nélkül, szinte titokban, csak néhány bizalmas barátja kíséretében a Washington nevű hajón visszaindult Caprera szigetére. Indulása percében ezekkel a szavakkal búcsúzott önkénteseitől: «A viszontlátásig Rómában!»

A Caprera sziget csöndes visszavonultságában az egyszerű munkás élet mellett ezek a szavak mindig ott kísértettek a szabadsághős lelkében.

Barátai és az idegenek is sokszor felkeresték önkéntes elvonultságában.

Teleki Sándor, akit kalandos élete Caprera szigetére sodort, sokat volt Garibaldi házánál és így alkalmá nyílt a hősből, a katona után az embert is megismerni. Megható gyöngédséggel írja édesanyjának, hogy soha életében nem ismert jobb embert, mint Garibaldi. «A legjobb a jók között, legbátrabb a bátrak között, de mindenekfelett a legegyszerűbb. Soha sem beszél magáról. Ő sohasem csinált semmit. Mindazon csodákat mi csináltuk az ő közreműködésével.»

Gyakran mondta Telekinek, hogy az ő küldetése még nem ért véget, még egy nagy feladat vár rá: Róma meghódítása.

És amikor elérkezettnek vélte a pillanatot, hogy az olasz szívek mélyén élő vágyat megvalósítsa, megint kezébe vette nemzete sorsát és legendás alakja ismét feltűnt a harcok forratagában. A szerencsétlen kimenetelű aspremontei csatánál tulajdon kormányra rálövetett és súlyosan megsebesült. Sok csatában kapott sebet, de azért egy sem fájt úgy, mint ez a seb. Azt a mankót, amellyel sebesülése után járt, később Teleki elkérte tőle emlékül és Garibaldi-ereklyéi között őrizte.

Semmi sem bizonyítja jobban Garibaldi kivételes egyéniségét és végtelen jóságát, mint az, mikor el akarták szakítani Victor Emánueltól és kérdezték tőle: «De hát nem emlékszik Ön Aspremontera?»

«Nem, uraim, már elfelejtettem!»

Garibaldi sebesülésénél az aspremontei ütközetben résztvevő Bánffy Zoltán is jelen volt és ő segédkezett a hős elszállításánál.

Garibaldi az apostolok hitével ment tovább azon az úton, amelyen

1859-ben elindult. Kétszer is megkísérelte Róma meghódítását, de a nagy nemzeti álom csak 1870-ben valósult meg, mikor az olaszok Rómát bevették és Viktor Emánuel bevonult Itália fővárosába.

Ezzel befejeződött az egységes Olaszország megteremtésének műve, amely Garibaldi nevét halhatatlanná tette.

Garibaldi nagy nemzeti munkájának hatalmas folytatása Olaszországnak a Fascismusban való újjászületése, mert ahogy II. Viktor Emánuel és Garibaldi földrajzilag megteremtették az Unita Itáliát, úgy Mussolini és III. Viktor Emánuel lelkileg egyesítette Olaszországot.

Cavournak 1861-ben bekövetkezett halála nagyon gyengítette a légió helyzetét. Utóda, La Marmora tábornok ellensége volt minden forradalmi vállalkozásnak és megszüntette az érintkezést a magyar emigrációval, amely az olasz nemzeti aspirációk diadalmas beteljesülése után feloszlott, tagjai csalódottan elszéledtek.

A Garibaldi-hadjárat után Telekit barátai szerették volna hazasegíteni. Bármennyire gyötörte is a honvágy, elvei nem engedték, hogy kegyelmet kérjen, vagy kegyelmet elfogadjon.

«Ha út és mód nyílik becsülettel hazatérnem, higyjék el, hogy semmi sem forróbb vágyam, szívbeli óhajtasom» — írta anyjának.

Öt év múlva Teleki anyja beteg lett. Erre haladéktalanul engedélyt kért, hogy anyját meglátogassa. Az osztrák kormány megadta az engedélyt. Teleki hazajött, anyja meggyógyult. Közben Koltó községe folyamodványt intézett a császárhoz, hogy Telekit oldja fel a száműzetés büntetése alól. Hosszú nyolc évi száműzetés után engedélyt nyert az otthonmaradásra és a koronázás után elkobzott birtokát is visszakapta.¹

Amilyen kalandos és színes volt addig az élete, éppen olyan nyugodt, csendes mederben folyt tovább szűkebb hazájában, Erdélyben való végleges letelepedése után.

Garibaldival való összeköttetésének emlékei még öreg korában is fiatalos frissességgel éltek lelkében. Garibaldi képe élete végéig az íróasztala felett állott.

Teleki Sándor hazaszerető lelkének utolsó fellobbanása végső kívánóságában is kifejezésre jut. Meghagyta, hogy kedves koltói kertjében az alá a fa alá temessék el, mely alatt Petőfi legtöbbit ült. A koltói parkban Petőfi fájának lombsusogása mellett álmodja tovább a magyar szabadság elnémult dalát.

Teleki fegyvertársa, sorsosztályosa és jó barátja, Bethlen Gergely 1867-ben a kiegyezés után amnesztiát kapott és ő is hazatért az emigráció sok más bajnokával együtt. Alig volt abban az időben nála népszerűbb ember Erdélyben. Mindenütt a legnagyobb lelkesedéssel, valóságos diadalmenetben fogadták.

A hadakozás, a száműzetés évei nagyon aláásták egészségét is és hazatérése után egy fél évre Kolozsvárt meghalt. Éppen azon a napon

¹ *Gyaluy Farkas*: Teleki Sándor regényes élete.

temették el ugyanott, amely napon 19 évvel azelőtt mint győzelmes vezér érkezett a városba. A sírja felett emelkedő díszes emlékoszlop felírása rövid, de sokatmondó szavakban fejezi ki az erélyi hős életét: «Harcolt a hazáért 1848—49-ben mint ezredes, a világszabadságért mint olasz tábornok».

A magyar légió tagjai közül sokan pihennek Szicília földjében. Pár évvel ezelőtt közös sírboltban helyezték el a hős magyar katonákat és kegyeletes szívek munkája, a Patróna Hungáriának carrarai márványból faragott domborműve a magyar vitézség örök emlékeztetőjeként örökölnek felettük.

Ha a Trianon után felépített új határok súlyos mérföldköveket gördítettek is a szicíliai, a magyarországi és erdélyi hősi sírok közé, a halhatatlan eszmék, amelyekért hőseink együttes erővel küzdöttek és véreztettek, egyesítik őket a nemzet minden törekvésében. Tovább élnek utódaikban és tovább élnek történelmi nevük örökösében, a küzdő férfiakban és az új sorsalakulatok által frontvonalba állított tetterős asszonyokban, akik nemzeti tradícióikkal felvértezve harcolnak és dolgoznak Csonka-Magyarország szívében és a határokon túli árva Erdélyországban a magyar Jövendőért.

Hory Eteleka.

MAJÁLIS.

*Síkvidéki erdő, sűrű kerek erdő,
körülötte árok vagy afféle fertő,
pocsolyás csatorna. A vízében sás van
baj-sereget sejtő örök sugdosásban.
Tán azóta maradt suttogó szokása,
hogy itt volt sok kuruc s betyár bujdosása.*

*Ide bujtam én is, hogy senki se lásson.
Két kezem tarkómon. Fekszem egy tisztáson.
Nézem a felhőket. A szőlőhegy orma
idelátszik. Zöldül. Rajta játék-forma
emberkék s úgy látszik, csak játékból ássák.
Ki sejtene most a hegy nagy vajúdsát?*

*Ki tudja egy titán agya miket forral?
Egyszer csak előáll fürttel, musttal, borral:
megy a mámor malmán a nagy kerék föl, le
s nemzedékek lelke virágos lesz tőle!
Ez az óbor szintén az ő ajándéka:
ha ezt inná, csízként fütyülne a béka.*

*Tavas van s az erdőn minden pontos, rendes,
akár áll, akár jár, akár fut vagy repdes,*